

ISSN 0869-3595

ПАМ'ЯТЬ СЛОВА

• Планета •

ПЕРЕГЛАВ: ТУТ ПРОРОСТАЛА СЛАВА
УКРАЇНИ

1-2'2008

ПАМ'ЯТЬ СЛОВІТЬ

ПЛАНЕТА

Історичний науковий та літературний журнал

січень-квітень № 1–2 (70–71) 2008 року
виходить з липня 1996 року

Засновники

Міністерство освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова, Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв, Історичний клуб «Планета»

Видавець

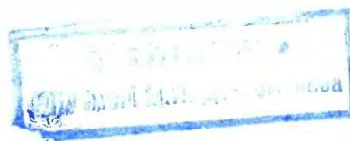
Генеральна дирекція з обслуговування
іноземних представництв

Рекомендовано до друку Вченою радою Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (протокол № 10 від 24.04.2008 р.)

Редакційна рада номеру

Борис Войцехівський (голова), Володимир Борисенко,
Анатолій Денисенко, Віктор Коцур, Павло Кривонос,
Василь Туркевич, Іван Якименко

Журнал зареєстровано Вищою Атестаційною Комісією України як фахове видання за спеціальностями «Історичні науки» (Бюлетень ВАК України, 1999, № 6), «Політичні науки», «Культурологія» (Постанова Президії ВАКу України № 3-05/2 від 13 лютого 2008 р.)

Володимир БОРИСЕНКО

ПЕРЕЯСЛАВЕЦЬ ЯКИМ СОМКО: ОСОБИСТІСТЬ ЧАСІВ РҮЇНИ

Яким Сомко походив з переяславських міщан. Його родина, а пізніше і він сам активно займався торговим підприємництвом, найдохіднішим видом діяльності. Був неграмотним, але гроші вмів рахувати добре. Напевне, що до початку національно-визвольної революції Сомки мали в Переяславі торгові місця, де продавали типові для наддніпрянських міст товари — сіль, упряж, одяг та взуття, виготовлені місцевими ремісниками або привезені з інших місць. Одним із регіонів торгових інтересів Сомків був Дон з його багатими рибними промислами. Якима Сомка козаки пізніше звинувачували у тому, що він більше займався доставкою великих партій риби з Дону, ніж козакуванням. Разом з тим Сомки були й багатими землевласниками, володіли орними землями, луками, лісами. До наших днів збереглася назва «Сомкова долина» на околицях Переяслава. Вирощені на них зернові й технічні культури, вигодувана худоба надходили до Сомків у Переяславі, де перероблялися на товари й доставлялися на ринок. Завдяки такому підприємництву родина Сомків була однією з найбагатших серед переяславських міщан, а відповідно й досить впливовою у місті.

За гетьманування Богдана Хмельницького Яким Сомко стояв осторонь політичного життя й займався торгівлею. Користуючись авторитетом свого колишнього зятя, який тримав за дружину його сестру, він значно примножив власні багатства і став одним з найвпливовіших міщан Переяслава. Підтримуючи курс гетьмана на зближення з Московською державою й номінальну залежність України від неї, Яким Сомко зіграв не останню роль під час Переяславської ради 1654 р., коли переяславські міщани відмовилися присягати на вірність московському царю до гарантування збереження їхніх особистих прав і привілеїв. Разом з Богданом Хмельницьким і переяславським полковником Павлом Тетерею вони переконали переяславців, що такі гарантії від царя їм будуть обов'язково надані пізніше. Це дещо заспокоїло народ, який хоч і з «неохотою», а склав присягу.

Становище Якима Сомка різко змінилося після смерті Богдана Хмельницького. Родич померлого гетьмана будь що прагнув зберегти вищу владу в Україні за сином гетьмана Юрієм Хмельницьким, своїм небожем. Відповідно, він виступив проти гетьманування Івана Виговського, вербував собі прихильників із місцевих козаків і міщан. Причому боротьба за вищу владу в Україні між цими двома представниками клану Б. Хмельницького (брат Івана Ви-

говського Данило був одружений на дочці колишнього гетьмана Олені. — В.Б.) відзначалася безкомпромісністю і гостротою. Вона доповнювалася ще й конкуренцією в економічному житті. Виговські захопили великі угіддя на Переяславщині, на які претендували й родичі Б. Хмельницького.

Але сила була на боці гетьмана І. Виговського. Розуміючи небезпеку гетьманського гніву, Я. Сомко втік на Дон, звідки повернувся на Лівобережну Україну після Конотопської битви (28 червня 1659 р.), коли значна частина лівобережної старшини висловила різке незадоволення статтями Гадяцької угоди 1659 р. і виступила проти І. Виговського. Лідером цієї старшини, а одночасно і претендентом на гетьманство став переяславський полковник Тимофій Цюцюра, який, як й інші старшини, брав активну участь у переможній битві козаків з московитами під Конотопом. До особистої образи Якіма Сомка на Івана Виговського додалася і категорична незгода з гетьманським курсом на розрив з Московією і підпорядкування України Речі Посполитій.

Підтримуючи антигетьманські дії Тимофія Цюцюри, Яким Сомко використав свій великий авторитет і широкі зв'язки серед старшинської верхівки і міщан Переяславського полку. Його двоюрідними братами були Опанас Щуровський, пізніше переяславський полковник (страчений разом з ним у 1663 р.)¹, та Богдан Колощенко, якого російське командування тримало в 1661 р. заручником². Дочка Якіма Сомка перебувала у шлюбі з бунчужним Переяславського полку, вбитого на Чорній раді в 1663 р.³. Два його сини служили в Переяславському полку, обидва загинули, ймовірно, під час боїв під Переяславом у 1662 р. Усі ці особи, як і Яким Сомко, належали до дальнього клану Хмельницьких і виступали за те, щоб зберегти владу за його сином. Проти гетьмана І. Виговського були й селяни, міщани та козаки тих сіл і міст, які гетьман передав у володіння своїм родичам. Тому не дивно, що саме Переяславський полк на чолі з Тимофієм Цюцюрою і Якимом Сомком очолив рух проти Івана Виговського на Лівобережжі.

Наприкінці серпня 1659 р. вони надіслали в Гадяч листа московському полковнику Павлу Єфремову з повідомленням про свої дії та вірність царю. У відповідь отримали схвалення й поради як діяти далі⁴. Слідом за Переяславським присягнули на вірність цареві й Ніжинський, Чернігівський, Придубський полки, очолювані колишніми прибічниками Івана Виговського. Реальним претендентом на гетьманську булаву стає Тимофій Цюцюра, за спиною якого стояв Яким Сомко зі своїм прохмельницьки налаштованим оточенням. Воно прагнуло до відновлення союзу України з Московією на основі протекторату.

Дещо по-іншому розвивалися події на Правобережжі. Колишні прибічники Івана Виговського поволоцький полковник Іван Богун, канівський — Іван Лизогуб, уманський — Михайло Ханенко, черкаський — Ц. Джулай, придністровський — Остап Гоголь та інші, а також ряд генеральних старшин солідаризувалися з лівобережними

провідниками щодо скинення з гетьманства Івана Виговського, головного винуватця, як вони вважали, катастрофічного для України варіанту Гадяцької угоди. Але на відміну від лівобережної більшість правобережної старшини прагнула відновити державницький статус Гетьманщини періоду Богдана Хмельницького з її номінальною залежністю від Московії. Як показали наступні події, подібний погляд на українсько-московські взаємини мав і Яким Сомко. І тільки необачна поспішність переяславського та інших лівобережних полковників робила цю перспективу досить примарною в умовах зростаючих імперських претензій московського уряду.

На річці Росава козацька рада правобережних полків наприкінці вересня — на початку жовтня 1659 р. усунула від влади Івана Виговського і на його місце обрала Юрія Хмельницького, небожа Якіма Сомка. Такий варіант влаштував і Якіма Сомка, і московський уряд, який хотів бачити в новому гетьмані продовжувача зовнішньополітичного курсу Богдана Хмельницького. Декларуючи вірність польському королю, Юрій Хмельницький одночасно починає переговори з московським урядом про державницький статус України, на що той був змушений погодитися. Але вже тоді польський гетьман А. Потоцький бачив, що козацька старшина не хоче знаходитися ні під владою польського короля, ні московського царя⁵.

Отримавши видатну перемогу над московськими військами у Конотопській битві 27–28 липня 1659 р., державницьке угруповання козацької старшини вирішило закріпити її законодавчо. Для цього вона розробила Жердівські статті, умови державного статусу Гетьманщини у спілці з Московською державою, і 14 жовтня передала їх на розгляд воеводи Трубецького, який координував дії усіх інших воевод в Україні. Цей документ декларував основні положення Березневих статей та містив пункти про інші права Гетьманщини. Зокрема, щоб воевод ніде, крім Києва, не ставили. Заборонялося подавати цареві листи від Війська Запорозького без відома всієї старшини і підпису гетьмана. Ставилася умова підпорядкування владі одного гетьмана полковників обох берегів Дніпра. Полковникам мала належати вся повнота влади на території полку, їм підпорядкувався також і м. Старий Бихів у Білорусії. Підтверджувалися особливі права і привілеї шляхти, а також непорушність соціального становища інших станів населення та підлеглість їх тільки гетьману. Заявлялося про право Гетьманщини на міжнародні відносини з усіма державами, а також безпосередню участь її представників при вирішенні Московією українських справ на міжнародному рівні. Підтверджувалися права і вільності усіх станів населення, надані їм «князями руськими і польськими королями». Київський митрополит підпорядковувався константинопольському патріарху, але його мало обирати духовенство і старшина. Передбачалося існування шкіл для дітей «всякого язика», відкриття нових монастирів. Ставилася вимога амністії всіх учасників виступів проти Московії⁶.

Вочевидь, що автори Жердівських статей втратили відчуття реальності, правильного співвідношення своїх і ворожих сил,

монолітності представників суверенності Української держави. На осінь 1659 р. лівобережні полки у своїй масі псобачно уже стали на бік Московської держави без визначення державницького статусу Гетьманщини, чим не забарився скористатися московський уряд. Спираючись на їхню позицію, московські воєводи рішуче відкинули нові положення Жердівських статей. Разом з тим вони не перешкоджали проведенню загальноукраїнської козацької ради з обрання одного для всієї України гетьмана. На раді під Переяславом 27 жовтня 1659 р. ним було обрано Юрія Хмельницького, який склав присягу на вірність цареві. Це відповідало зовнішньополітичній орієнтації Якимма Сомка, який був задоволений діями небожа. Між ними встановилися добрі відносини. Питання про окремого лівобережного гетьмана відпало само по собі і Гетьманщина зберегла державну цілісність.

Замість Жердівських статей воєводи нав'язали козакам Переяславські статті, увівши до них нові положення, які суттєво обмежували права Гетьманщини у внутрішній та зовнішній політиці. Нові пункти зобов'язували гетьмана посилати козацькі загони в розпорядження царських воєвод, забороняли їм самостійні військові дії. Крім Києва російські гарнізони вводилися в Переяслав, Чернігів, Ніжин, Брацлав, Умань. Козакам заборонялося обирати гетьмана без дозволу царя, а гетьману, своєю чергою, призначати на посади генеральних старшин. Гетьман мав вивести війська з Білорусії. Передбачалося застосування смертної кари до осіб, що боролися проти Росії, а також обмін втікачами. Переяславські статті розчарували навіть старшину проросійської орієнтації.

Головними причинами поступливості Юрія Хмельницького стала відсутність на раді таких ініціаторів його обрання гетьманом і авторів Жердівських статей, як поволоцький полковник Іван Богун, придністровський — Остап Гоголь, брацлавський — Михайло Зеленський, уманський — Михайло Ханенко, київський — Василь Бубрилів, білоцерківський — Іван Кравченко, чигиринський — Кирило Андріїв, підписи за яких поставив недосвідчений у державних справах Юрій Хмельницький. Полковник Петро Дорошенко не виступив проти них. Ніхто з лівобережних полковників не залучався до ознайомлення і затвердження Переяславських статей, оскільки вони вже раніше склали присягу на вірність цареві. Однак і серед них було немало незадоволених таким обмеженням прав Гетьманщини. Яким Сомко належав до таких.

Переяславські статті мали руйнівний характер по відношенню до суверенної Української держави. Вони перекидали законні шляхи повернення втрачених Гетьманщиною прав, здобутих Богданом Хмельницьким, і класифікували всі спроби їх повернення як заколот проти Московської держави. У суверенно-державницького кола козацької старшини залишився тільки силовий спосіб відвоювання Україні колишніх прав.

Зв'язаний по руках і ногах умовами Переяславських статей, гетьман Юрій Хмельницький мусив погодитися на участь у військовій кампанії Московії проти Польщі. І це при тому, що значна частина

козацької старшини виявляла велике незадоволення Переяславськими статтями, й, зокрема, поведінкою московських гарнізонів. Так, козаки й старшина переяславського полку в листопаді 1659 р. висловлювали обурення з приводу того, що в багатьох з них, у тому числі й у родичів Якіма Сомка, солдати відібрали коней для військових потреб, забирали харчі, одяг, фураж. Та й сам Юрій Хмельницький мав серйозні підстави для незадоволення московітами. Його зятя Данила Виговського московити люто закатували, другого, Івана Нечая, тримали у полоні. До того ж польські дипломати розгорнули активну діяльність, намагаючись перетягти козацьку старшину на свій бік.

У таких умовах зростає авторитет і посилюється вплив Якіма Сомка в житті України. Він користується підтримкою гетьмана Юрія Хмельницького, демонструє вірність цареві і добивається такого визнання серед оточуючих. Він уже почав явно конкурувати з Тимофієм Цюцюрою за владу в полку. Обидва заявляють воеводам про свою вірність, а в березні 1660 р. окремо один від одного били чолом царю⁷. Правда ні один, ні другий не отримали очевидних переваг. Поступово Яким Сомко набував усе більше прихильників, а Тимофій Цюцюра їх втрачав.

Відправляючись у серпні 1660 р. на війну з поляками, Юрій Хмельницький призначив замість себе наказним гетьманом Якіма Сомка. Тимофія Цюцюру воевода Василь Шереметєв призначив наказним гетьманом лівобережних полків, які пішли з ним у похід.

Велике незадоволення козацької старшини умовами Переяславських статей стали головною причиною того, що козаки Юрія Хмельницького і Тимофія Цюцюри перейшли під Слободищами на бік поляків, військо Василя Шереметєва зазнало нищівної поразки.

Згідно з Чуднівською (Слобожанською) угодою 17 жовтня 1660 р. було знято пункт Гадяцької угоди про князівство Руське. Запорозький гетьман мав відступитися від московського царя і його війська в Україні й не шукати в інших володарів, крім польського короля, ніякої протекції. Гетьман був зобов'язаний вигнати московитські війська з усіх українських міст. Тимофієві Цюцюрі оголошувалася амністія, якщо він із «задніпровськими» козаками виступить проти війська Василя Шереметєва. Ніжинському і Чернігівському полкам наказувалося вийти зі складу московитських військ і приєднатися до польських чи литовських військ. Гетьман мав придушувати всі виступи українського населення проти короля, зобов'язувався не нападати на Кримське ханство, поки між Кримом і Польщею триватиме мир. Були окремі пункти про звільнення з ув'язнення дружини Івана Виговського, інших осіб, умови обміну полоненими (*Volumine legume*. — Т. 1. — S. 359).

У ставленні до Слобожанської угоди козацька старшина розділилася. Частина сподвижників Богдана Хмельницького, а пізніше й Івана Виговського (Іван Богун, Остап Гоголь, Іван Кравченко, Тимофій Носач, Михайло Зеленський) її не підписали. Вони вважали, що угода не відповідала інтересам України й тодішнім реаліям.

Робилися спроби до початку листопада 1660 р. змусити Василя Шереметева капітулювати, аж поки 3 листопада той остаточно не здався. Протягом Чуднівської воєнної кампанії Яким Сомко не залишався осторонь доленосних для України подій. Напевне, за наказом Юрія Хмельницького він почав збирати підкріплення для козацького й московитського військ. З лівобережних і правобережних придніпровських козаків було сформовано кілька полків і сконцентровано їх у Білій Церкві для маршу під Чуднів. Але, як писав сам наказний гетьман воєводи Іллі Чаадаєву 22 жовтня 1660 р., «пославши злую згоду и порядку неслухную, же яко... пан гетман с ляхами примирье взял, зараз все забунтовали сие, што по сему боку Днепра, и зараз порозбегались оные давные зменшики, только зостался с теми заднепрянами, которые здавна верне служат его царскому величеству...»⁸. Причому частина козаків повстала проти Якіма Сомка, як прибічника московитської сторони, й змусила того спішно відступити під захист київського гарнізону.

У листі до наказного полковника Ніжинського полку від 29 жовтня 1660 р. він писав про те, що наказний гетьман Тимофій Цюцюра разом з полковником Д. Апостолом зрадив військо й перейшов на бік поляків, а вони до кінця свого життя царю не зрадять. Діставши чіткі відомості про зміну Юрієм Хмельницьким зовнішньополітичного курсу Гетьманщини, Яким Сомко зібрав козаків переяславського полку, міщан і духовенство й разом з ними склав у соборній церкві нову присягу на вірність цареві⁹.

Перехід гетьмана Юрія Хмельницького на бік поляків змінив суспільно-політичну обстановку в Україні. Оскільки Юрій Хмельницький став «гетьманом Війська Запорозького його королівської милості», то постала потреба у «гетьмані Війська Запорозького його царської величності». Вже 29 жовтня 1660 р. Яким Сомко називає себе таким титулом, поки що без прямого погодження з московитськими воєводами.

Деякі сучасники вважали, що він зробив це за згодою Юрія Хмельницького, що є цілком імовірним. Саме у цей час Яким Сомко у листі до переяславського воєводи Волконського намагався виправдати свого небожа, який нібито перейшов на бік поляків вимушено, через тиск «задніпровських» козаків, які загрожували йому фізичною розправою¹⁰. Те ж саме він сповістив воєводи Іллі Чаадаєву. Про хисткість позиції Якіма Сомка писав восени 1660 р. і майбутній його суперник Іван Брюховецький.

Після Чуднівської кампанії на Лівобережній Україні почалися масові виступи населення проти московитських воєвод. Козаки і міщани не визнавали їх влади, відмовляли у видачі продуктів і фуражу, заявляли про підтримку гетьмана Юрія Хмельницького. З усіх лівобережних і правобережно-подніпровських полків тільки Чернігівський (полковник Оникій Силич) і Ніжинський полки (полковник Василь Золотаренко), дотримувалися московської орієнтації. Навіть Переяславський полк, який після Тимофія Цюцюри очолив Яким Сомко, почав хвилюватися. Тільки прибуття в Переяслав на

запрошення Якіма Сомка воєводи Бориса Мишецького поклато їм край, але вони могли відновитися в будь-яку мить. Тільки наявність московських військ гарантувала покірність лівобережного населення.

Тому Яким Сомко завалює воєвод проханнями про розміщення в лівобережних містах міцних гарнізонів. Можливо, що при цьому він справді вважав, що Юрій Хмельницький перейшов на бік поляків «неволею» і мав намір повернутися у підданство царя. Одночасно Яким Сомко вербує своїх прихильників, насамперед наказних полковників Ніжинського і Чернігівського полків. Така діяльність Якіма Сомка була на руку царським чиновникам, які, бажаючи припинити безлад на Лівобережжі, наказували воєводам українських міст підтримувати та захищати переяславського полковника. Промосковські дії кількох полковників Лівобережної України були головною мотивацією залишення на ній царських військ. Характерно, що на цьому етапі своєї діяльності Яким Сомко одночасно декларував і свою готовність «вмерти за цілісність всієї Малої Росії»¹¹. Такі думки він висловлюватиме не раз.

19 листопада 1660 р. у Корсуні відбулася загальнокозацька рада, на якій чернігівський воєвода, представник польського короля Станіслав Беншовський від імені короля «знищив усі царські розпорядження», можна припустити й призначення Юрія Хмельницького гетьманом. Рада обрала Юрія Хмельницького гетьманом Війська Запорозького вже як підданого польського короля, який мав встановити владу над усією Україною. Яким Сомко став жертвою зміни політичної ситуації в Україні, оскільки при наявності «повного» гетьмана відпадала потреба у наказному гетьмані іншої політичної орієнтації. Всім лівобережним полковникам надійшов гетьманський універсал про те, щоб вони вважали Якіма Сомка зрадником і не слухалися його¹². Та й сам гетьман Юрій Хмельницький, погрожуючи жорстокими карами жителям Прилуцького полку за невизнання його влади, наказував їм не слухатися «видумок на нас» Сомка й «бігуна» Брюховецького¹³. Таким чином, ставши гетьманом «його королівської милості», Юрій Хмельницький відмежовувався від промосковської політики Якіма Сомка на рівні своїх співвітчизників. Це змушує припускати, що раніше між ними все-таки було порозуміння у баченні дальшого шляху розвитку України.

Після Корсунської ради обстановка на Лівобережжі загострилася. Лубенський полковник Федір Шамрицький поставив у всіх містах полку застави й наказав не пропускати ніяких посланців царських воєвод і гінців лівобережної старшини до них. Те ж саме відбувалося в Прилуцькому та інших полках. Полтавський полковник Федір Жученко почав активне листування з Юрієм Хмельницьким. У такій ситуації Яким Сомко вдався до силових методів боротьби з противниками московської орієнтації. Направлений ним у Прилуки 4-тисячний загін полковника Івана Гладкого арештував прилуцького полковника Тереха й доставив того у Переяслав. Була спроба Якіма Сомка зробити так і з лубенським полковником Федором Шамрицьким¹⁴. Як і раніше, Яким Сомко запевняв московських воєвод у тому, що

Юрій Хмельницький скаржився на дії поляків і радив йому й надалі командувати лівобережними полками, не слухатися ніяких порад антимосковської партії. Наскільки достовірними були такі запевнення, важко сказати.

Разом з тим наказний гетьман бомбардує білгородського воєводу Григорія Ромодановського проханнями якомога швидше йти з військом в Україну, щоб «шатогі залякати». Тим часом Полтавський полк визнав владу Юрія Хмельницького й почав нападати на сусідні повіти слобідських полків, які вважалися територією Московської держави. Робили набіги на них й козаки Гадяцького полку. Старшинську партію Юрія Хмельницького почав підтримувати і слобідський Охтирський полк, що свідчило про розростання антимосковських настроїв не тільки на Лівобережжі, а й на Слобожанщині, що було особливо небезпечним для Московської держави.

Розгортанню антимосковських виступів населення Лівобережної України сприяв вступ на її територію на початку грудня 1660 р. наказного гетьмана правобережних полків Петра Дорошенка, які діяли на Лівобережжі до початку лютого 1661 р.¹⁵ Правобережні війська займають цілий ряд лівобережних міст і успішно просуваються в напрямку українсько-московського кордону. Московський уряд ще не втратив надію схилити на свій бік гетьмана Юрія Хмельницького і тому наказав Григорію Ромодановському припинити воєнні дії на Лівобережжі й поставити свої війська на кордоні з Україною. При цьому він намагався впливати на гетьмана через Якіма Сомка, наказуючи тому перетягувати лівобережних полковників на свій бік.

У січні 1661 р. на Лівобережну Україну переправляється з п'ятьма полками наказний гетьман Григорій Гуляницький. Козацьке військо рухається на Чернігів, щоб з'єднатися з військами Стефана Чарнецького, а потім взяти Ніжин, де стояв зі своїм полком прибічник царя Василь Золотаренко. Григорій Гуляницький направляє листи Яким Сомку та Василю Золотаренку з пропозицією здатися на милість гетьмана Юрія Хмельницького¹⁶. Однак ні Польща, ні Московія не наважувалися на вирішальну битву за Україну, не маючи надійних союзників на Правобережній та Лівобережній Україні. Обидві сторони прагнули укласти перемир'я, принаймні до визначення ситуації в Україні. Проти такого розвитку подій непримиренну позицію зайняв кримський хан, який боявся польсько-московського союзу, вкрай небезпечного для ханства. Юрій Хмельницький же почав втрачати віру в те, що Чуднівська угода буде затверджена польським сеймом, початок якого увесь час відкладався. Він намагався перетягти на свій бік кримського хана й навіть наказав Григорію Гуляницькому відвести козацькі полки від Ніжина на Правобережну Україну. У березні 1661 р. польські війська Стефана Чарнецького і козацькі полки наказного гетьмана Григорія Гуляницького зробили чергову спробу оволодіти Лівобережною Україною. Переяслав надовго опинився в облозі, внаслідок якої сталися великі втрати як серед московських ратних людей, так і козаків. Частина козаків Переяславського полку перейшла на бік гетьмана Юрія Хмельницького й воювала про-

ти прихильників Якіма Сомка¹⁷. Але встановити повний контроль над Лівобережжям Г. Гуляницький не зміг і його загони залишили регіон.

Яким Сомко у березні 1661 р. повідомляв свого однодумця Василя Золотаренка про успішний бій з відступаючими задніпровськими козаками полковника Сулими під Переяславом, і приведення до вірності царю жителів Березані, Басані, Бикова. Своєю чергою, Василь Золотаренко писав у Москву, що разом з ратними людьми привів до присяги царю мешканців багатьох міст і містечок, серед них називав Носівку, Кобижчу, Бобровицю та названі Якимом Сомком населені пункти. Іван Брюховецький також доповідав у Москву, що за царським повелінням привів у підданство царя немало міст¹⁸. Відбувалося негласне змагання Якіма Сомка і Василя Золотаренка, хто з них більш заподатливий царю. Участь у цих подіях Івана Брюховецького документами не підтверджується.

Одночасно на початку 1661 р. лівобережні полковники порушують питання про скликання загальнокозацької ради для обрання «повного» гетьмана, ініціатором чого став Яким Сомко. У квітні він отримав від царя грамоту про проведення такої ради за участю воеводи та Івана Брюховецького, який під різними приводами відмовлявся приїхати до Переяслава, у зв'язку з чим проведення ради було відкладено на невизначений час. Відправлені до Москви посланці Якіма Сомка прохали прислати в Переяслав царські війська і охоронні грамоти Полтавському, Миргородському, Прилуцькому і Лубенському полкам. Своє письмове подання царю Яким Сомко підписав як «гетьман войска его царского величества Запорожского наказний». Тим часом виникає конфлікт між ним і Московією через мідні гроші, який уряд надсилав для жалування своїм солдатам. Українці відмовлялися продавати за мідні гроші солдатам все необхідне, внаслідок чого між ними відбувалися великі сварки і бійки. Часто московити просто залишали мідні гроші біля продавця, а самі насильно забирали те, що їм було потрібно. Це викликало великі нарікання лівобережних міщан, козаків і селян, на що змушений був реагувати і наказний гетьман. Царський уряд відправив до Переяслава воеводу Григорія Ромодановського з військом та срібними грошима для обміну їх на мідні. Наполегливе відстоювання Якимом Сомком економічних інтересів України було однією з головних причин його постійних конфліктів з царськими представниками.

Григорій Ромодановський забрав частину солдатів переяславського гарнізону, після чого, як писав Яким Сомко царю, у полку знову піднялися великі заворушення, а його ніхто не слухає. Він був у розпачі й навіть погрожував залишити свій пост й зайнятися мирним життям¹⁹. Правда, цар заспокоїв Якіма Сомка словами про свою милість до нього і подарував 40 соболів. Таку ж нагороду дістав і Василь Золотаренко.

Протягом квітня — травня 1661 р. становище Якіма Сомка зміцнюється. До нього пишуть старшини і міщани з Остра, Ірклієва, Жовнина, Вереміївки, Кременчука про свою вірність московсько-

му цареві. Останнім підкорився Яким Сомку Полтавський полк. На середину червня владу царя визнали 22 найзначніших міста Лівобережної України²⁰. Прибулий у липні в Переяслав царський посланець Федір Протасов мав наказ таємно дізнатися про вірність царю Якіма Сомка і Василя Золотаренка й передати першому з них царську грамоту. В ній наказувалося писати листа Юрію Хмельницькому, щоб той переходив на бік Москви, також йому гарантувалася безпека і Гадяч з околицями²¹.

Наказний гетьман просив дати Юрію Хмельницькому охоронну грамоту і запевняв царя в тому, що правобережна старшина готова визнати владу Сомка. Наскільки Яким Сомко був чесним у своїх запевненнях, точно невідомо, та, якщо врахувати незадоволення правобережної козацької старшини і її верхівки зволіканнями поляків із затвердженням Чуднівської угоди, до якої вона внесла ряд нових, вигідних для України, положень, то вони були цілком реальними.

У відповідь на царську грамоту Яким Сомко виклав свій план повернення гетьмана Юрія Хмельницького під руку московського царя. Він пропонував дати тверді гарантії безпеки гетьманові й одночасно внести певні зміни до Переяславських статей 1659 р. Зокрема, пропонувалося визнати за Юрієм Хмельницьким повну владу над полковниками, а відповідні положення попередніх статей відмінити. Крім того, пропонував у випадку переходу Юрія Хмельницького з військом на Лівобережну Україну надіслати на Правобережжя царські війська, які б зайняли гарнізонами міста до Білої Церкви та Брацлава. Після чого гетьман накаже правобережним жителям визнати підданство московського царя²². План був досить ризикований, небезпечний поразкою царських військ і переходом Якіма Сомка на бік Юрія Хмельницького, внаслідок чого він і не був прийнятий. Але підозри щодо вірності Якіма Сомка царю посилилися.

Московський уряд не залишав надії перетягти Юрія Хмельницького на свій бік й таким чином встановити владу над усією Україною. Таке завдання мав і єпископ Мефодій, який влітку 1661 р. зав'язує контакти з Юрієм Хмельницьким через його колишнього вчителя, намісника Софійського монастиря Г. Олшековича. Залучається до таких переговорів і архімандрит Києво-Печерського монастиря Інокентій Гізель²³.

Однак це не завадило єпископу Мефодію тоді ж звинуватити Якіма Сомка у прагненні завдати великої шкоди всьому православ'ю, «загубити народ малоросійський, спілкуючись із безбожним зрадником Юрієм Хмельницьким»²⁴.

Яким Сомко продовжував набридати московським можновладцям своєю наполегливістю у викритті зловживань воевод у Переяславі, Ніжині та в інших містах, писав про їхнє хабарництво, просив повернути дані ним «для ратних людей на плаття» гроші, розпорядився не приймати в Україні мідних грошей, повернув їх до Москви й вимагав замінити на срібні. Царські посланці вдаються до прямої дискредитації Якіма Сомка, пишуть, що мідні гроші в

Україні цінуються втрое-вчетверо дорожче срібних, а він зробив себе гетьманом без волі всієї «черні», виготовив печатку й користується нею у діловодстві²⁵. У вину ставили й те, що він не подав допомоги воеводі Василю Волконському під час походу того на Правобережжя, внаслідок чого багато солдат загинуло, а обоз і гроші були пограбовані.

Дяк Іван Песков у жовтні 1661 р., побувавши на Лівобережжі, писав у Москву про те, що Яким Сомко хоче «взяти волю над всіма полковниками», а тих, які йому не «послушні», замінити. Насамперед, Василя Золотаренка, Івана Брюховецького і Василя Дворецького, який щойно повернувся з польського полону. Крім того, звинувачував Сомка у змові з Юрієм Хмельницьким²⁶. Подібну думку мав і єпископ Мефодій. Щоправда, він виступав проти обрання гетьманом як Якіма Сомка, так і Василя Золотаренка, оскільки між ними обов'язково почнеться боротьба за першість на Лівобережній Україні. Єпископ пропонував відкласти раду з обрання гетьмана до заспокоєння України й спроб перетягти Юрія Хмельницького на бік царя²⁷.

У жовтні 1661 р. становище промосковських сил на Лівобережній Україні ускладнилося нападом татар, правобережних полків та польських хоругв. Об'єднані сили нападників оточили Переяслав і тримали його в облозі з 11 жовтня до 14 грудня²⁸. Переяслав захищали московський гарнізон і козаки Переяславського полку, яким командував брат Якіма Сомка Опанас Щуровський. На млиновій греблі Яким Сомко три рази зустрічався з Юрієм Хмельницьким і вів з ним переговори віч-на-віч. Ініціатива цих зустрічей належала Юрію Хмельницькому, який повідомляв свого дядька про бажання «розірвані серця і прагнення Війська Запорозького і всієї Малої Росії нашої з'єднати і до спільної думки привести». Для цього умовляв Якіма Сомка визнати владу короля. Зустрічі нічим не закінчилися. Щоб якось виправдати свого небожа перед царем, Яким Сомко писав київському воеводі Іллі Чаадаєву, що той не може сам вирішити цього питання, оскільки все вирішує його найближче оточення — обозний Тимофій Носач, полковники Григорій Гуляницький та Григорій Лісницький²⁹.

Під командуванням Григорія Гуляницького правобережні війська просувалися по Лівобережжю аж до московського кордону, залишаючи за собою окремі міста з промосковськими гарнізонами.

Становище промосковської партії на початку 1662 р. значно ускладнилося. Основні козацькі сили правобережних полків займали у цей час Жовнин, Іркліївку, Вереміївку, Кропивну та інші населені пункти. Але, не отримуючи підтримки королівських військ, поступово змушені були відходити на правий берег Дніпра. Ні Яким Сомко, ні Василь Золотаренко не висловили бажання їх переслідувати разом з військами Григорія Ромодановського, внаслідок чого визначений царським урядом похід на Правобережжя не відбувся. І це при тому, що Іван Брюховецький у березні 1662 р. закликав воеводу не слухати застережень Якіма Сомка і йти на «той берег» Дніпра³⁰.

Суперництво Якіма Сомка, Василя Золотаренка й Івана Брюховецького за верховенство на Лівобережжі заважало Москві встановити чіткий контроль над регіоном. Вислухавши думку єпископа Мефодія про необхідність скликання ради для обрання гетьмана, московський уряд наказав зробити її за участю Івана Брюховецького і призначив на неї своїм представником Григорія Ромодановського. Крім того, рада мала прийняти Переяславські статті 1659 р. Але Яким Сомко порушив царські укази, не захотів чекати воєводу Григорія Ромодановського, Івана Брюховецького і вирішив провести її без них. Під приводом вирішення важливих справ із захисту Лівобережжя Яким Сомко запросив до сотенного міста Козельця єпископа Мефодія, ніжинського, чернігівського, прилуцького полковників зі старшиною і несподівано для них 14 квітня 1662 відкрив раду з обрання гетьмана. Коли ж деякі з них почали відмовлятися брати у ній участь, то Яким Сомко змусив їх погрозами. Старшини, які взяли участь у раді, погодилися на обрання Якіма Сомка «повним» гетьманом³¹. Це була версія єпископа Мефодія. За донесенням самого Якіма Сомка, на раді він відмовлявся від гетьманства через недавню загибель своїх синів, але полковники умовили його на це. Єпископ Мефодій прийняв його присягу на вірність царю, хоч невдовзі між ними виникла сварка щодо обрання першого «повним» гетьманом. Ніжинський полковник Василь Золотаренко також досить швидко заявив про незгоду з обранням Якіма Сомка гетьманом, а своє голосування пояснював тиском інших полковників, і відмовився від присяги. Василь Золотаренко і єпископ Мефодій написали доноси в Москву на самовільні дії гетьмана, які суперечили царським розпорядженням. Під їхнім впливом Москва не визнала рішень Козелецької ради про обрання Якіма Сомка «повним» гетьманом і розпорядилася скликати нову раду за участю свого представника «черні» й кошового «гетьмана» Івана Брюховецького із запорожцями³².

Професор В. Горобець вважає, що з «формально-правової точки зору» вибори гетьмана в Козельці були цілком правомірними, оскільки в попередніх договірних статтях Гетьманщини з Московією не було пунктів, які б закріплювали визначення місцем положення³³. Треба додати, що з 1661 р. за указом царя присутність московського представника на елекційних радах була обов'язковою, чого не заперечувала й антимосковська партія старшини і духовенства. Розглядаючи Гетьманщину як залежну територію, цар міг диктувати їй свої умови, тим більше що вони, як правило, базувалися на проханнях його малоросійських підданих. У цьому випадку його дії виглядали не як порушення в односторонньому порядку відповідного пункту Переяславських статей 1659 р., а як задоволення політичних бажань лівобережної старшини, духовенства і запорозького отамана Івана Брюховецького. Їх недотримання класифікувалися як невиконання волі сюзерена стосовно своїх підлеглих. Яким Сомко намагався використати найменшу можливість для захисту політичних прав України, формально не порушуючи Переяславські статті 1659 р.

Спираючись на них, Яким Сомко домагався, щоб єпископи, московські бояри і воєводи не втручалися у справи Війська Запорозького, не зносилися з Запорожжям без відома гетьмана, який мав право карати всіх винних без винятку. І вже зовсім у категоричній формі звинувачував Григорія Ромодановського в тому, що Москва самовільно поставила свої гарнізони в Гадячі та інших містах, і вимагав їхнього виведення. Коли ж цього не сталося, він дав наказ вигнати воєвод з Гадяча, Зінькова, Груні, інших лівобережних міст, що незабаром і було зроблено³⁴. Зрозуміло, що такими діями Яким Сомко накликав на себе царський гнів і шлях йому до гетьманства був перепинений.

Тим більше, що й Запорожжя посилювало на нього різноманітний тиск й усіляко обмовляло перед московськими властями. В листах до Якіма Сомка запорозькі отамани продовжували звинувачувати його в отриманні наказного гетьманства від Юрія Хмельницького, а не від козацької ради, пропонували відмовитися від нього, страхаючи жорстокими карами. Іван Брюховецький взагалі звинувачував у зраді, робив винуватцем усіх бід «нашої оплаканої, що залишилося маленько вітчизни», і радив думати не про гетьманство, а про князівство малоросійське на чолі з царським сановником. Одночасно він звинувачував і ніжинського полковника Василя Золотаренка у здирництві й привласненні прибутків від промислів, які мали йти до скарбу³⁵.

Полковники поступово відмовлялися коритися Якіму Сомку і йти йому на допомогу навіть тоді, коли в червні 1662 р. війська Юрія Хмельницького, татари і кілька польських корогв увірвалися під Каневом на Лівобережну Україну. На початку червня на допомогу Якіму Сомку прибув з військом Григорій Ромодановський. Тим часом лівобережні полковники все зволікали з нею, звинувачуючи Якіма Сомка у зносінах з Юрієм Хмельницьким, намаганні стати з його допомогою «повним» гетьманом.

Своєю чергою, Яким Сомко звинувачує перед Москвою єпископа Мефодія і полковника Василя Золотаренка в «шатості», небажанні допомагати йому у відбитті ворожої агресії, просить приструнити їх і надіслати на нову раду свого представника. В чолобитній царю від 19 червня просить, щоб воєводи Григорію Ромодановському заборонили втручатися у внутрішні справи України, підтримувати єпископа й «Васюту» (Золотаренка. — В.Б.)³⁶. Зневірений у своїй спроможності навести порядок на підвідомчій території, Яким Сомко у листі від 2 липня прохає царя дозволити йому судити й карати призвідців «шатості». Щоб припинити втручання Мефодія у військові справи, пропонує призначити київським митрополитом архімандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля або чернігівського єпископа Лазаря Барановича, але аж ніяк не Мефодія³⁷.

Під час облоги татарами і правобережними козаками Переяслава в червні–липні 1662 р. Яким Сомко, як і минулого року, кілька разів таємно зустрічався з Юрієм Хмельницьким. Зрозуміло, що непримиренні вороги не могли так поводитися один з одним, існувало щось спільне, що змушувало до особистих контактів на таємному рівні. Напевне, це було намагання не допустити остаточно-

го розколу Гетьманщини, об'єднати патріотичні сили лівобережної і правобережної старшини для відновлення її єдності й суверенності. Головною перешкодою цим патріотичним намірам як Юрія Хмельницького, так і Якіма Сомка стали протилежні плани польського та московського урядів, які прагнули утримати за собою хоча б шматок України за підтримки прихильної до них козацької старшини.

За таких умов опозиційна старшина наполягає на проведенні повноцінної ради за участю «черні» й Запорожжя для проведення виборів гетьмана. Навіть призначаються місця — то в Полтаві, то в Прилуках. Однак зробити це в умовах воєнних дій, ізоляції міст й окремих територій було неможливим, і рада увесь час відкладалася. Цим скористалася партія єпископа Мефодія, полковників Василя Золотаренка, Івана Брюховецького та воєводи Григорія Ромодановського для дальшої дискредитації Якіма Сомка.

Обстановка в Україні суттєво змінилася наприкінці липня — на початку серпня 1662 р. У цей час Ніжинський, Переяславський та деякі інші лівобережні полки, а також військо Григорія Ромодановського 26 липня завдали нищівної поразки військам Юрія Хмельницького і відкинули їх на Правобережжя в районі Канева³⁸. З'явилася можливість остаточного розгрому прихильників Юрія Хмельницького і приєднання Правобережжя до Лівобережжя. Головною умовою реалізації цього задуму лівобережна старшина на чолі з Якимом Сомком, чернігівським полковником Оникієм Силичем та Василем Золотаренком вбачала в обранні «повного» гетьмана. Причому йшлося не просто про гетьмана Лівобережної України, а взагалі про гетьмана Війська Запорозького для того, щоб «ніякої смуги не було». Проте, за наполяганням єпископа Мефодія, воєводи Григорія Ромодановського відклав раду до прибуття у військо Івана Брюховецького. Московські війська, без підтримки козаків Якіма Сомка, переправилися на правий берег Дніпра, мали частковий успіх, але не могли його розвинути через опір місцевих жителів і врешті-решт були розбиті татарами й мусили тікати вглиб Лівобережної України. Татари розлилися по регіону, руйнуючи і грабуючи міста, містечка і села, а потім спокійно відійшли в Крим. Так невдало закінчилася спроба Якіма Сомка об'єднати Правобережну і Лівобережну Україну під скіпетром царя.

Гетьман Юрій Хмельницький зневірився у своїх можливостях об'єднати Україну на засадах автономії Речі Посполитої і впав духом. Не отримуючи військової допомоги від польського короля через конфедерації, оголошує про готовність відмовитися від гетьманської булави і пропонує Якіму Сомку стати гетьманом об'єднаної України³⁹.

На козацькій раді в Чигирині 21–23 січня 1663 р. Юрій Хмельницький склав свої повноваження і новим гетьманом було обрано Павла Тетерю. Зміна політичної ситуації на Правобережжі суттєво вплинула на позицію лівобережної старшини. Одна її частина на чолі з єпископом Мефодієм та Іваном Брюховецьким усе більше зближується з Москвою і наполегливо рветься до влади. Запорожці

проголошують гасла ліквідації соціальної несправедливості шляхом розподілу награваного городовою старшиною багатства. Інша — відчуває гостру небезпеку для себе і гуртується для відсічі. Ніжинський полковник Василь Золотаренко переходить на бік Якіма Сомка й таким чином коаліція старшини на чолі з ним посилюється. Не рахуючись з незгодою Григорія Ромодановського, полковники Ніжинського полку Василь Золотаренко, Переяславського — Опанас Щуровський, Чернігівського — Опикій Силич, Придубцького — Данило Чернявський, Київського — Семен Третяк, Іркліївського — Матяш Попкевич наприкінці січня 1663 р. на раді в Ніжині обрали Якіма Сомка «повним» гетьманом⁴⁰. Не приїхали на раду лубенський, миргородський, полтавський і зінківський полковники, що було розцінено єпископом Мефодієм як їх незгода з кандидатурою Якіма Сомка. Характерно, що нам невідомі документи, які б підтверджували згоду учасників як Козелецької, так і Ніжинської рад на визнання неvigідних для України Переяславських статей 1659 р.

Московський уряд не визнав рішень Ніжинської ради, наказав провести нову раду «по травні», єпископу Мефодію від'їхати у Київ, а Івану Брюховецькому на Запорожжя, що викликало їхній спротив. Таким чином, царський уряд робить спробу утихомирити Лівобережну Україну, оскільки в цей час веде переговори з Польщею про перемир'я. Але миру на Лівобережжі не настало. Іван Брюховецький постійно звинувачує Якіма Сомка у зраді, всю городову старшину в експлуатації підданих, привласненні податків й незаконному збагаченні, наполягає, щоб податки, всупереч положенням Переяславської ради, збиралися царськими чиновниками і йшли в царську казну. Василь Золотаренко у листах до Москви продовжував звинувачувати Якіма Сомка у різних гріхах й навіть був готовий до скинення того з посади та вбивства⁴¹. Не вгамовувався й єпископ Мефодій, всіляко обмовляючи гетьмана.

Своєю чергою Яким Сомко ставив у вину Мефодію та Івану Брюховецькому розпалювання ворожнечі на Лівобережжі, що не було корисним і для Московської держави. Разом з тим, Яким Сомко відверто протестував проти свавілля царських гарнізонів, солдати яких грабували населення, робили йому всілякі шкоди. Для цього були й об'єктивні причини, оскільки солдатам тривалий час не платили «жалування», а якщо й платили, то мідними грошима, які не мали обігу на Лівобережжі. Та й самі солдати, наприклад Переяславського гарнізону, скаржилися на свою незавидну долю й загрозували тікати з місця служби⁴². Наростав конфлікт, а далі й ворожнеча гетьмана з переяславським воєводою Василем Волконським. Не довіряючи воєводі, Яким Сомко наказав збудувати «у великому місті» земляне містечко, де б козаки могли оборонятися від солдатів, поставив козацькі караули на міських воротах, де вже були караули ратних людей⁴³. Він відмовляється коритися царському посланцеві Федору Ладиженському й показувати йому листи від правобережної старшини. Незадоволення царських воєвод Якимом Сомком наростало.

Водночас зростає в очах царських сановників авторитет Івана Брюховецького, чому сприяла його участь у спільному поході московських військ на Крим. Разом з калмиками він зробив кілька нападів на придніпровські правобережні міста, які були під владою Павла Тетері. Іван Брюховецький повідомляв воеводу на початку червня 1663 р., що за намовою Якіма Сомка три тисячі татар пішли під Путивль, щоб зірвати раду, а гетьман хоче «відложитися» від царя й стати «самовладним»⁴⁴. На початку червня 1663 р. ворогуючі угруповання мали такий склад — козаки, міщани і «чернь» навколо Ніжина і Переяслава підтримували Якіма Сомка і Василя Золотаренка, мешканці Полтави, Гадяча та їхніх околиць — Івана Брюховецького. Останній прибув на раду із загонами запорожців й обіцяв роздати «добра» городової старшини збіднілим людям.

На раді під Ніжином 27–28 червня 1663 р. у присутності окольничого Данила Велико-Гагіна запорожці, посполиті та частина збіднілих козаків, зокрема й з полку Якіма Сомка, зброєю настановили гетьманом Івана Брюховецького. В сутичках загинуло кілька чоловік, з-поміж яких і зять Якіма Сомка, бунчужний Переяславського полку. Сам Яким Сомко, Василь Золотаренко, Оникій Силич та ще приблизно 150 їхніх прибічників врятувалися у війську окольничого, а потім були видані Івану Брюховецькому на «військовий» суд. Суд виніс смертний вирок керівникам Сомкової партії і 28 вересня 1663 р. Яким Сомко, Василь Золотаренко, Опанас Щуровський, Оникій Силич, Степан Шамрицький, Павло Кіндей, Ананій Семенів і Кирило Ширяй були прилюдно страчені у Борзні на ринковій площі. Така розправа над заслуженими козацькими старшинами викликала осуд широкою громадськістю України. Решту своїх опонентів Іван Брюховецький відправив у Москву, де їх засудили на заслання.

Яким Сомко був одним з найвпливовіших діячів України початку 60-х років XVII ст. Фактично він став заручником тих кривавих подій, в які вступила Україна після смерті Богдана Хмельницького. У своїх діях Яким Сомко дотримувався проросійської орієнтації, але не був маріонеткою у руках Москви. Добиваючись гетьманства, прагнув відновити порядок в Україні, домогтися її територіальної єдності під владою царя й одночасно виступав за перегляд окремих пунктів Переяславських статей 1659 р., які надавали Гетьманщині статусу обмеженої в правах автономії. І не його вина, а нещастя, що йому добитися цього не вдалося. Московський уряд руками своїх недалекоглядних у національно-патріотичному світогляді прибічників знищив Якіма Сомка, який із часом міг протистояти московській експансії й відновити суверенне становище Гетьманщини.

Гетьманування Якіма Сомка і Юрія Хмельницького — це не внутрішня міжусобна боротьба старшинських угруповань за владу, як це кваліфікує значна частина істориків, а визвольний рух патріотичної людності за відновлення єдності України, українського народу, суверенних прав козацької Гетьманщини часів Богдана Хмельницького, яка була можливою в добу Руїни Гетьманщини.

- ¹ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 355.
- ² Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 54.
- ³ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. — К., 2003. — С. 313.
- ⁴ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 246.
- ⁵ Яковлева Т. Зазнач. праця. — С. 17.
- ⁶ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 256–257.
- ⁷ Яковлева Т. Зазнач. праця. — С. 59.
- ⁸ Акты Московского государства. — Т. III. — С. 186.
- ⁹ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 42.
- ¹⁰ Акты Московского государства. — Т. III. — С. 191.
- ¹¹ Акты Московского государства. — Т. III. — С. 193.
- ¹² Памятники Киевской комиссии... (далі — ПКК). — Т. IV. — С. 44–45.
- ¹³ Там само. — Т. III. — С. 444 — 445.
- ¹⁴ Акты Московского государства. — Т. III. — С. 247.
- ¹⁵ Іваненко А. Переяславський полк у контексті військово-політичних подій в Україні початку 60-х рр. XVII ст. // Наукові записки з української історії Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди. — 2004. — Вип. 15. — С. 54.
- ¹⁶ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 68.
- ¹⁷ Іваненко А. Зазнач. праця. — С. 55.
- ¹⁸ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 275; Т. V. — С. 50, 64, 65.
- ¹⁹ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 71.
- ²⁰ Підрах. за: Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 66.
- ²¹ Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 76–77.
- ²² Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 93.
- ²³ Горобець В. «Волимо царя східного». — К., 2007. — С. 231.
- ²⁴ Там само. — С. 219.
- ²⁵ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 334.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Там само. — Т. V. — С. 89.
- ²⁸ Степанков В. С. Григорій Гуляницький // Полководці Війська Запорозького. — К., 1998. — С. 94.
- ²⁹ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 332–333.
- ³⁰ Там само. — С. 336.
- ³¹ Панащенко В. В. Василь Золотаренко // Полководці Війська Запорозького. — С. 159.
- ³² Акты ЮЗР. — Т. V. — С. 106.
- ³³ Горобець В. «Волимо царя східного». — С. 221.
- ³⁴ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 335–337.
- ³⁵ Там само. — Т. V. — С. 100–103.
- ³⁶ Там само. — С. 111–112.
- ³⁷ Там само. — С. 117–118.
- ³⁸ Борисенко В. Й., Бульвінський А. Г., Візер С. О. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. — К., 2006. — С. 159.
- ³⁹ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 345.
- ⁴⁰ Там само. — С. 345, 373–374.
- ⁴¹ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 88.
- ⁴² Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 368.
- ⁴³ Акты ЮЗР. — Т. VII. — С. 363.
- ⁴⁴ Там само. — Т. V. — С. 134.